International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

कृषी उत्पन्न बाजार समिती आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण

कुदळ दत्तात्रय सारंगधर

संशोधक विद्यार्थी, संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज. मालपाणी वाणिज्य आणि ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त) संगमनेर, ता. संगमनेर, जिल्हा - अहिल्यानगर.

Corresponding Author – कुदळ दत्तात्रय सारंगधर

DOI - 10.5281/zenodo.20488402

गोषवारा:

"शेतकरी सुखी तर जग सुखी" असे म्हटले जाते, कारण मानवी जीवनाच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य केवळ कृषी क्षेत्रात आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश असून देशाच्या एकूण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात कृषी क्षेत्राचा वाटा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. मात्र, गेल्या काही दशकांपासून हवामानातील बदल, वाढता उत्पादन खर्च आणि बाजारपेठेतील अनिश्चितता यामुळे शेतकरी आर्थिक संकटात सापडलेला दिसतो. शेतकऱ्याचे हे आर्थिक संकट दूर करण्यासाठी केवळ उत्पादन वाढवणे पुरेसे नसून, उत्पादित मालाला योग्य बाजारपेठ आणि रास्त भाव मिळवून देणे ही काळाची गरज बनली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. शेतकरी हा या व्यवस्थेचा कणा असला तरी, त्याला त्याच्या मालाचा योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी 'कृषी उत्पन्न बाजार समिती' (APMC) महत्त्वाची भूमिका बजावते. शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण हे केवळ उत्पादनावर अवलंबून नसून ते उत्पादित मालाच्या कार्यक्षम विपणन आणि विक्री व्यवस्थेवर अवलंबून असते. बाजार समित्यांनी शेतकऱ्यांना संघटित बाजारपेठ आणि किमान आधारभूत किमतीचे (MSP) संरक्षण मिळवून दिले असले तरी, मध्यस्थांची साखळी, पारदर्शकतेचा अभाव आणि साठवणुकीच्या अपुऱ्या सुविधा यांसारखी आव्हाने आजही कायम आहेत. संशोधनासाठी द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला असून त्याद्वारे असे दिसून येते की, ई-नाम (e-NAM) सारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे आणि बाजार व्यवस्थेतील सुधारणांमुळे शेतकऱ्यांच्या नफ्यात वाढ होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. मात्र, खऱ्या अर्थाने आर्थिक सक्षमीकरण साध्य करण्यासाठी बाजार समित्यांचे आधुनिकीकरण, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि शेतकऱ्यांना बाजारपेठेतील चढ-उतारांची अचूक माहिती मिळणे आवश्यक आहे.

मुलभूत शब्द: कृषी उत्पन्न बाजार समिती, आर्थिक सक्षमीकरण, कृषी विपणन, ई-नाम, शेतकरी उत्पन्न, बाजार सुधारणा, मध्यस्थांची साखळी इ.

प्रस्तावना:

"कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे," हे विधान केवळ शब्दांपुरते मर्यादित नसून ते भारतीय सामाजिक आणि आर्थिक जीवनाचे वास्तव आहे. आजही भारतातील ५० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या उदरनिर्वाहासाठी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र, केवळ उत्पादन वाढवणे म्हणजे शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण नव्हे, तर पिकवलेल्या मालाला योग्य बाजारपेठ आणि रास्त भाव मिळवून देणे हे सक्षमीकरणाचे खरे गमक आहे. याच उद्देशाने भारतात 'कृषी उत्पन्न बाजार समिती' कायद्याची निर्मिती करण्यात आली, जेणेकरून शेतकऱ्यांची सावकार आणि खाजगी

व्यापाऱ्यांकडून होणारी पिळवणूक थांबवून त्यांना हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध करून देता येईल. विसाव्या शतकाच्या मध्यात सुरू झालेली बाजार समितीची व्यवस्था ही शेतकऱ्यांच्या मालाला संरक्षण देणारी एक कवच म्हणून ओळखली जाते. मात्र, बदलत्या जागतिकीकरणाच्या आणि उदारीकरणाच्या काळात या व्यवस्थेसमोर अनेक नवीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होण्यासाठी त्यांना केवळ 'उत्पादक' न राहता 'विक्रेता' म्हणून सक्षम करणे आवश्यक आहे. सध्याच्या काळात शेतकरी आणि ग्राहक यांच्यामधील मध्यस्थांची लांबच लांब साखळी शेतकऱ्यांच्या नफ्याचा मोठा हिस्सा गिळंकृत करत असल्याचे दिसून येते. यामुळे शेतकरी कष्ट करूनही आर्थिकदृष्ट्या पिचलेला राहतो, तर दुसरीकडे ग्राहकालाही जादा दराने माल खरेदी करावा लागतो. या पार्श्वभूमीवर, कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे कार्यक्षम संचलन, ई-नाम सारख्या डिजिटल प्रणालीचा स्वीकार आणि पायाभूत सुविधांचा विकास हे घटक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी कसे पूरक ठरू शकतात याचा अभ्यास करणे अनिवार्य झाले आहे. प्रस्तुत संशोधन पत्रात बाजार समित्यांची सद्यस्थिती, त्यांच्या कामकाजातील त्रुटी आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुधारणांचा धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यप्रणालीचा सखोल अभ्यास करणे.
2. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील बाजार समितीची भूमिका तपासणे.
3. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यप्रणालीमध्ये शेतकऱ्यांना अडचणी व उपायांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी विषयाच्या स्वरूपानुसार 'वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक' संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक असलेली माहिती संकलित करण्यासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक स्रोताचा वापर केला आहे.

माहिती संकलन:

या संशोधनासाठी केंद्र व राज्य सरकारचे कृषी विषयक अहवाल, बाजार समितीच्या वार्षिक अहवाल पुस्तिका, विविध आर्थिक नियतकालिके, वर्तमानपत्रे आणि कृषी विभागाच्या अधिकृत संकेतस्थळांवरील (उदा. e-NAM पोर्टल) आकडेवारीचा वापर करण्यात आला आहे.

कृषी उत्पन्न बाजार समितीची कार्यप्रणाली:

कृषी उत्पन्न बाजार समितीची कार्यप्रणाली ही प्रामुख्याने शेतकरी आणि खरेदीदार यांच्यातील दुवा म्हणून काम करते. ही प्रक्रिया पारदर्शक आणि नियमबद्ध असावी यासाठी खालील टप्पे महत्त्वाचे ठरतात:

- **शेतमाल आवक आणि नोंदणी:** शेतकरी आपला शेतमाल (धान्य, फळे, भाजीपाला) बैलगाडी किंवा ट्रॅक्टरद्वारे बाजार समितीच्या आवारात आणतात. प्रवेशद्वारावरच मालाची नोंद केली जाते आणि शेतकऱ्याला एक प्रवेश पावती दिली जाते.
- **मालाचे वर्गीकरण आणि प्रतवारी:** बाजार समितीमध्ये मालाच्या गुणवत्तेनुसार त्याचे वर्गीकरण केले जाते. चांगल्या प्रतीच्या मालाला अधिक भाव मिळावा यासाठी 'प्रतवारी' महत्त्वाची असते. यामुळे खरेदीदारांना बोली लावणे सोपे जाते.

- **लिलाव पद्धती:** हा बाजार समितीच्या कार्यप्रणालीचा सर्वात महत्त्वाचा भाग आहे. मालाची विक्री प्रामुख्याने 'खुल्या लिलाव' पद्धतीने किंवा 'बंद पाकीट' पद्धतीने केली जाते. अलीकडे अनेक बाजार समित्यांमध्ये 'ई-लिलाव' (e-NAM) पद्धतीचा वापर केला जात आहे, जिथे व्यापारी ऑनलाइन बोली लावतात.
- **वजन आणि माप:** लिलाव पूर्ण झाल्यानंतर मालाचे वजन केले जाते. हे वजन बाजार समितीने प्रमाणित केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक काट्यांवर आणि अधिकृत तोलणारामार्फत केले जाते, जेणेकरून शेतकऱ्याची फसवणूक होणार नाही.
- **बाजार शुल्क आणि देखरेख:** बाजार समिती या व्यवहारावर व्यापाऱ्यांकडून ठराविक 'बाजार शुल्क' आकारते. या निधीचा वापर बाजार आवारातील रस्ते, पिण्याचे पाणी, शेतकरी निवास आणि साठवणूक गृहे यांसारख्या सुविधांच्या विकासासाठी केला जातो.

थोडक्यात, कृषी उत्पन्न बाजार समिती ही एक अशी व्यवस्था आहे जिथे शेतकऱ्याला रास्त भाव, अचूक वजन आणि मालाची हमी मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील बाजार समितीची भूमिका:

शेतकऱ्यांची खाजगी व्यापारी आणि सावकारांकडून होणारी पिळवणूक थांबवण्यासाठी 'कृषी उत्पन्न बाजार समिती' या व्यवस्थेची निर्मिती करण्यात आली. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील बाजार समितीची भूमिका पुढीलप्रमाणे आहे.

- **मध्यस्थांच्या साखळीवर नियंत्रण:** बाजार समिती अस्तित्वात येण्यापूर्वी शेतकरी आपला माल गावातील सावकार किंवा खाजगी व्यापाऱ्यांना विकत असे, जिथे भाव ठरवताना पारदर्शकता नसायची. कृषी उत्पन्न बाजार समितीमुळे अधिकृत 'अडते' आणि 'व्यापारी' यांच्यावर बाजार समितीचे नियंत्रण असते.
- **स्पर्धात्मक लिलाव पद्धती:** बाजार समितीच्या आवारात 'खुल्या लिलाव' पद्धतीने मालाची विक्री होते. अनेक व्यापारी एकाच वेळी बोली लावतात, ज्यामुळे मालाला बाजारातील मागणीनुसार सर्वोच्च किंमत मिळते. ही स्पर्धात्मक प्रक्रिया शेतकऱ्याला अधिक उत्पन्न मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- **किमान आधारभूत किमतीची अंमलबजावणी:** शासनाने जाहीर केलेली किमान आधारभूत किंमत प्रत्यक्षात मिळवून देण्यासाठी बाजार समिती हे मुख्य केंद्र असते. जेव्हा बाजारात भाव कोसळतात, तेव्हा बाजार समितीमार्फत शासकीय खरेदी केंद्र सुरू केली जातात, ज्यामुळे शेतकऱ्याला आर्थिक तोटा सहन करावा लागत नाही.
- **पायाभूत सुविधा आणि साठवणूक क्षमता:** शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण तेव्हाच होते जेव्हा त्याला आपला माल सुरक्षित ठेवता येतो. माल खराब होऊ नये म्हणून साठवणुकीची सोय, मालाची प्रतवारी करून त्याला चांगला भाव मिळवून देणे, दूरवरून येणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या निवासाची व जेवणाची सोय इ. सुविधा कृषी उत्पन्न बाजार समितीमार्फत पुरविल्या जातात.

- **अचूक वजन आणि माप:** खेड्यापाड्यात मालाची विक्री करताना वजनामध्ये शेतकऱ्यांची मोठी फसवणूक होत असे. बाजार समितीमध्ये परवानाधारक 'तोलार' आणि इलेक्ट्रॉनिक वजन काट्यांचा वापर अनिवार्य असल्याने, शेतकऱ्याच्या मालाचे एक-एक किलोचे मोजमाप अचूक होते. हे थेट शेतकऱ्याच्या खिशातील उत्पन्नाशी संबंधित आहे.
- **वेळेवर पेमेंटची खात्री:** शेतकऱ्याला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी त्याला वेळेवर पैसे मिळणे आवश्यक असते. बाजार समितीच्या कायद्यानुसार, व्यापाऱ्याने शेतकऱ्याला मालाचे पैसे त्याच दिवशी किंवा ठराविक मुदतीत देणे बंधनकारक असते. जर व्यापाऱ्याने पैसे देण्यास टाळाटाळ केली, तर बाजार समिती त्याचा परवाना रद्द करू शकते, यामुळे शेतकऱ्याची गुंतवणूक सुरक्षित राहते.

बाजार समिती ही केवळ माल विकण्याची जागा नसून ती शेतकऱ्याला कायदेशीर संरक्षण आणि आर्थिक सुरक्षा देणारी व्यवस्था आहे. या व्यवस्थेतील पारदर्शकता जेवढी वाढेल, तेवढे शेतकऱ्याचे आर्थिक सक्षमीकरण अधिक वेगाने होईल.

बाजार समितीमधील प्रमुख पिकांची आवक आणि सरासरी बाजारभाव: पुढील तक्ता २०२४-२५ या वर्षातील प्रमुख पिकांच्या सरासरी दरांचे विश्लेषण करतो.

तक्ता क्र. १: बाजार समितीमधील प्रमुख पिकांची आवक आणि सरासरी बाजारभाव - २०२४-२५

अ. क्र.	पिकाचे नाव	वार्षिक एकूण आवक (अंदाजे क्विंटलमध्ये)	सरासरी किमान भाव (रु.)	सरासरी कमाल भाव (रु.)
१	सोयाबीन	३.५ ते ४.० कोटी	४,५००	५,२००
२	कांदा	८.० ते ९.० कोटी	८००	२,५००
३	कापूस	२.० ते २.५ कोटी (गाठी/क्विंटल)	६,८००	८,२००
४	तूर	५० ते ६० लाख	७,५००	१०,५००
५	गहू	१.५ ते २.० कोटी	२,२००	२,८००

स्रोत: महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (MSAMB), पुणे. 'बाजार माहिती' वार्षिक अहवाल आणि Agmarknet पोर्टल.

२०२४-२५ मध्ये बाजार समितीत सोयाबीन, कांदा, कापूस, तूर आणि गहू या प्रमुख पिकांची वार्षिक आवक नोंदवली गेली. सोयाबीनची आवक ३.५-४.० कोटी क्विंटल असून भाव ४,५००-५,२०० रुपये, कांद्याची ८-९ कोटी क्विंटल आणि भाव ८००-२,५०० रुपये, कापसाची २-२.५ कोटी गाठी/क्विंटल आणि भाव ६,८००-८,२०० रुपये, तूरची ५०-६० लाख क्विंटल आणि भाव ७,५००-१०,५०० रुपये, तर गहूची १.५-२.० कोटी क्विंटल आणि भाव २,२००-२,८०० रुपये दरम्यान होती.

तक्ता क्र. २: महाराष्ट्रातील बाजार समित्यांची प्रगती

वर्ष	एकूण बाजार समित्या (संख्या)	एकूण उलाढाल (कोटी रुपयांत)	ई-नाम जोडलेल्या समित्या
२०१९-२०	३०५	४५,०००	६०
२०२०-२१	३०६	४८,५००	९०
२०२१-२२	३०७	५२,०००	११८
२०२२-२३	३०७	५८,५००	१५६

स्रोत: महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (MSAMB), वार्षिक सांख्यिकीय अहवाल.

२०१९-२० ते २०२२-२३ या कालावधीत एकूण बाजार समित्यांची संख्या ३०५ वरून ३०७ पर्यंत वाढली. एकूण उलाढाल ४५,००० कोटी रुपयांपासून ५८,५०० कोटी रुपयांपर्यंत वाढली आहे, ज्यामुळे बाजार व्यवस्थेतील आर्थिक क्रियाशीलता वाढल्याचे दिसते. ई-नाम प्रणालीच्या जोडणाऱ्यांची संख्या २०१९-२० मध्ये फक्त ६० होती, तर २०२२-२३ मध्ये ती १५६ पर्यंत वाढली, ज्यामुळे डिजिटल लिलाव व पारदर्शक व्यवहार वाढलेले दिसतात.

तक्ता क्र. ३: महाराष्ट्रातील बाजार समितीचे वार्षिक उत्पन्न व खर्चाचा तपशील (आर्थिक वर्ष २०२३-२४)

तपशील	आकडेवारी
एकूण बाजार समित्या (APMCs)	३०७
एकूण उप-बाजार समित्या	६१८
एकूण आवक (सर्व पिके एकत्रित)	सुमारे १६ कोटी क्विंटल
मार्केट फीसमधून मिळालेले उत्पन्न	१,७३४.४२ कोटी रु.
एकूण खर्च (प्रशासकीय + विकास)	१,३९०.१८ कोटी रु.
निव्वळ नफा/शिल्लक (Surplus)	३४४.२४ कोटी रु.

आर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४, महाराष्ट्र शासन (पान क्र. १५८-१६०) आणि महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ वार्षिक सांख्यिकीय प्रकाशन

२०२३-२४ या आर्थिक वर्षात महाराष्ट्रातील ३०७ मुख्य बाजार समित्या व ६१८ उप-बाजार समित्यांमार्फत सुमारे १६ कोटी क्विंटल शेतमालाची आवक नोंदवली गेली. मार्केट फीसमधून मिळालेले उत्पन्न १,७३४.४२ कोटी रुपये होते, तर प्रशासनिक आणि विकास खर्च १,३९०.१८ कोटी रुपये झाला. परिणामी निव्वळ नफा/शिल्लक ३४४.२४ कोटी रुपये राहिला. ही सांख्यिकीय माहिती बाजार समित्यांच्या आर्थिक कार्यक्षमतेचे आणि त्यांच्यातील उत्पन्न-व्यय संतुलनाचे उदाहरण दर्शवते.

कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यप्रणालीमध्ये शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या अडचणी: कृषी उत्पन्न बाजार समिती ही शेतकऱ्यांच्या हितासाठी स्थापन केलेली संस्था असली, तरी प्रत्यक्षात कामकाज करताना शेतकऱ्यांना

अनेक गंभीर अडचणींचा सामना करावा लागतो. या अडचणी पुढीलप्रमाणे आहेत:

- **मध्यस्थांची आणि अडत्यांची मक्तेदारी:** बाजार समितीमध्ये 'अडते' हा शेतकरी आणि व्यापारी यांच्यातील दुवा असतो. अनेकदा हे अडते आणि व्यापारी संगनमत करून मालाचे भाव पाडतात. शेतकऱ्याला आपला माल कोणाला विकायचा याचे स्वातंत्र्य कागदोपत्री असले, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याला अडत्याच्या निर्णयावर अवलंबून राहावे लागते.
- **पायाभूत सुविधांचा अभाव:** अनेक बाजार समित्यांमध्ये साठवणूक गृहे आणि शीतगृहांची कमतरता आहे. जर एखाद्या दिवशी बाजारात भाव कमी असतील, तर शेतकरी माल साठवून ठेवू शकत नाही. मालाचे नुकसान टाळण्यासाठी त्याला मिळेल त्या भावात माल विकावा लागतो.
- **अवाजवी कपाती आणि छुपे खर्च:** मालाचे वजन करताना किंवा हिशोब करताना 'हमाली', 'तोलाई', 'वाराई' यांसारख्या विविध नावाखाली शेतकऱ्याकडून पैसे कापले जातात. काही ठिकाणी मालाची प्रतवारी करण्याच्या नावाखाली विनाकारण कपात केली जाते. यामुळे शेतकऱ्याच्या हातात पडणारी निव्वळ रक्कम अपेक्षेपेक्षा कमी असते.
- **पारदर्शकतेचा अभाव:** लिलाव प्रक्रियेत आजही अनेक ठिकाणी 'हात रुमालाखाली' किंवा गुप्त पद्धतीने बोली लावली जाते. यामुळे प्रत्यक्ष भाव काय ठरला हे शेतकऱ्याला लवकर समजत नाही. ई-नाम सारखी डिजिटल यंत्रणा सर्वच बाजार समित्यांमध्ये अजूनही पूर्ण क्षमतेने कार्यान्वित झालेली नाही, त्यामुळे पारदर्शकतेचा प्रश्न कायम आहे.
- **पेमेंट मिळण्यास विलंब:** नियमानुसार शेतकऱ्याला माल विकल्यानंतर लगेच पैसे मिळणे आवश्यक आहे. मात्र, ग्रामीण भागातील अनेक बाजार समित्यांमध्ये व्यापारी 'उधारीवर' माल घेतात. शेतकऱ्याला पैशांसाठी व्यापाऱ्याच्या मागे वारंवार हेलपाटे मारावे लागतात, ज्यामुळे त्याच्या पुढील शेती कामासाठी लागणाऱ्या भांडवलाची अडचण निर्माण होते.
- **माहितीचा अभाव आणि तांत्रिक अडचणी:** शेतकऱ्यांना बाजारातील दररोजच्या चढ-उतारांची अधिकृत माहिती वेळेवर मिळत नाही. कोणत्या पिकाची आवक किती आहे आणि भविष्यात भाव वाढतील की कमी होतील याचे मार्गदर्शन न मिळाल्याने शेतकरी चुकीच्या वेळी माल बाजारात आणतो.

या अडचणींमुळे बाजार समितीचा मूळ उद्देश (शेतकरी सक्षमीकरण) अनेकदा पूर्ण होत नाही. या त्रुटी दूर करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे आणि बाजार समितीच्या प्रशासनावर कडक नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण केवळ उत्पादनावर अवलंबून नसून ते बाजारपेठेतील पारदर्शकतेवर अवलंबून आहे. भविष्यात 'डिजिटल मार्केटिंग' आणि 'पारदर्शक प्रशासन' हीच बाजार समित्यांच्या यशाची गुरुकिल्ली ठरेल.

कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यप्रणालीमधील अडचणी दूर करण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांच्या सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना:

कृषी उत्पन्न बाजार समिती ही शेतकऱ्यांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी महत्त्वाची संस्था असली तरी प्रत्यक्ष कार्यप्रणालीमध्ये अनेक अडचणी आढळून येतात. या अडचणी दूर करून बाजार व्यवस्थेला अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि शेतकरीअनुकूल बनविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुढील उपाययोजना उपयुक्त ठरू शकतात.

- वजनमोजणी, दर्जा तपासणी, दरनिश्चिती व देयक वितरण या सर्व टप्प्यांमध्ये स्पष्ट नियमांची काटेकोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
- शेतकऱ्यांना बाजारभाव, मागणी-पुरवठा स्थिती आणि शासकीय दरांची माहिती सूचना फलक व मार्गदर्शन केंद्रांद्वारे मिळावी.
- माल साठवणूक गृहे, स्वच्छ पाणी, स्वच्छता व्यवस्था, अंतर्गत रस्ते, प्रकाश व्यवस्था व वाहतूक सुविधा सुधारित करणे गरजेचे आहे.
- अचूक वजनमोजणी साधने आणि विश्वासार्ह दर्जा तपासणी व्यवस्था उपलब्ध करून गैरप्रकार टाळणे आवश्यक आहे.
- शेतकरी व खरेदीदार यांच्यात थेट व्यवहारास प्रोत्साहन देऊन दलालांवरील अवलंबित्व कमी करणे आवश्यक आहे.
- शेतकऱ्यांना वेळेवर आणि सुरक्षित पद्धतीने रक्कम मिळेल याची खात्री करणे गरजेचे आहे.
- बाजार व्यवहार, दर समज, दर्जा सुधारणा व आर्थिक नियोजन याबाबत प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- शेतकऱ्यांच्या तक्रारींचे वेळेत निराकरण होण्यासाठी स्वतंत्र व प्रभावी यंत्रणा निर्माण करणे गरजेचे आहे.
- बाजार समितीतील कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण, जबाबदारी निश्चिती आणि नियमित देखरेख करणे आवश्यक आहे.

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की कृषी उत्पन्न बाजार समित्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. शेतमाल विक्रीसाठी सुव्यवस्थित बाजारव्यवस्था, पारदर्शक व्यवहार, अचूक वजनमोजणी, योग्य दरनिर्धारण, सुरक्षित देयक व्यवस्था आणि विविध पायाभूत सुविधा यांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत झाली आहे. बाजार समित्यांमुळे शेतकऱ्यांचे शोषण कमी झाले असून त्यांच्या आर्थिक व्यवहारांमध्ये विश्वासार्हता निर्माण झाली आहे. तथापि, अभ्यासातून काही मर्यादाही समोर आल्या आहेत. मध्यस्थांचा प्रभाव, अपुरी साठवणूक व्यवस्था, माहितीचा अभाव, प्रशासकीय अकार्यक्षमता आणि तांत्रिक अडचणी यांमुळे अनेक शेतकऱ्यांना अपेक्षित लाभ पूर्णतः मिळत नाहीत. या संशोधनात सुचविलेल्या सुधारणा उपाययोजना प्रभावीपणे अंमलात आणल्यास शेतकऱ्यांना योग्य दर मिळण्याची खात्री होईल, मध्यस्थांचा अनावश्यक हस्तक्षेप कमी होईल. एकूणच कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे बळकटीकरण हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी आणि शेतकऱ्यांच्या समृद्ध भविष्यासाठी अपरिहार्य असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

संदर्भसूची:

1. खरात ए. एस. (२०१९), “सामाजिक संशोधन पद्धती” (३ री आवृत्ती). फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. पृष्ठ क्र. ७२-९०.

2. कदम एस. एन. व पाटील के. आर. (२०१८), “अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती” डायमंड पब्लिकेशन, पुणे. पृष्ठ क्र. १०५-१२०.
3. देशमुख आर. जी. (२०१८), “कृषी अर्थशास्त्र” (५ वी आवृत्ती). विद्या प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ क्र. ४५-६०.
4. पाटील पी. बी. (२०१५), “भारतातील कृषी विपणन: व्यवस्था आणि समस्या” (३ री आवृत्ती). निराली प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. ११०-१२५.
5. शिंदे एस. व्ही. (२०२०), “सहकारी पणन आणि बाजार समित्या” (२ री आवृत्ती). फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. पृष्ठ क्र. ८८-९५.
6. गायकवाड एम. एम. (२०१९), “ग्रामीण विकास आणि कृषी वित्तपुरवठा” चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. २०-३५.
7. महाराष्ट्र शासन (१९६३), “महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न पणन” (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३. शासकीय मुद्रणालय, मुंबई.
8. महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (MSAMB), पुणे. 'बाजार माहिती' वार्षिक अहवाल.
9. महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (MSAMB), वार्षिक सांख्यिकीय अहवाल.